

С.А. Горбаненко *

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ ВІДБИТКІВ НА ВИРОБАХ З ГЛИНИ З РОЗКОПОК КИЇВСЬКОГО АРСЕНАЛУ

У замітці оприлюднено палеоетноботанічну знахідку з розкопок 2005 р. на території київського Арсеналу. Матеріал датовано XVI ст.; знахідка унікальна для цього періоду.

К л ю ч о в і с л о в а: київський Арсенал, XVI ст., палеоетноботаніка, ячмінь плівчастий.

Вступ. У 2005—2010 рр. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ під керівництвом Г.Ю. Івакіна проводила розкопки на території київського Арсеналу. Під час розкопок досліджено зокрема яму 19а, в якій виявлено горщики, виготовлені на гончарному крузі, пізньосередньовічного—ранньомодерного часу (Івакін та ін. 2006; Оногда 2018). Одне з денць привернуло увагу дослідниці кераміки того періоду, учасниці експедиції О.В. Оногди через відбитки зернівок культурних рослин. За даними дослідниці, представлений на огляд керамічний комплекс датовано XVI ст. (див.: Оногда 2008).

Матеріали і методи. У 2018 р. проведено огляд матеріалів: вказаного горщика (№ 5035), а також решти керамічних виробів з ями 19а (рис. 1). Для контрольної перевірки, переглянуто також кераміку з синхронної ями 18.

На розглянутих матеріалах відбитки зернівок виявлено лише на вказаному горщику. Майже всі вони розміщуються на денці горщика (рис. 2), втім три відбитки виявлено і на зовнішній поверхні його придонної частини. Відбитки чіткі й глибокі (крім тих, що на стінках); на оглянутому денці не виявлено слідів його зрізання з підставки. На інших розглянутих денцях такі концентричні сліди зрізання добре помітні.

* ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com

Відбитки знято за допомогою пластичного матеріалу (пластиліну) за методикою, вперше використаною в СРСР З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970) для отримання метричних даних.

Ідентифікаційний аналіз зернівок культурних рослин проведено за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією.

Результати. На денці виявився один відбиток проса (*Panicum miliaceum*). Решта відбитків належить зернівкам ячменя плівчастого (*Hordeum vulgare*); частина скупчення відбитків ячменя подібна до колоска. Обидві культури відомі на території Східної Європи з найдавніших часів (виникнення землеробства) і є досить типовими для будь-яких історичних періодів до «етнографічних» часів включно.

Зернівка проса має розмір 2,1—2,7 мм. За 10 вимірюваннями, середні параметри зернівок (у дужках — крайні розміри) ячменя такі: довжина (*L*) — 7,4 (6,65—8,43) мм; ширина (*B*) — 2,6 (2,2—3,34) мм; співвідношення ширини до довжини (*L/B*) — 2,8 (2,5—3,2) (рис. 3). Такі й подібні показники цілком характерні для означених культур (див., напр.: Янушевич 1976; 1986).

Обговорення. Матеріал статистичної цінності не представляє і не може свідчити про зернове господарство того періоду. Тим не менше, завдяки оглянутим матеріалам, можна зробити певні зауваження.

Формувальна маса, з якої виготовлено горщики, надзвичайно якісна і не містила органічних домішок. Порівняння денць засвідчує, що лише денце горщика № 5035 не було зрізане з підстави, що уможливило збереженість чітких відбитків. Була це випадковість, чи гончар хотів зберегти відбитки — з упевненістю відповісти неможливо.

Відбитки зернівок, а також їхніх відходів на денцях горщиків широко відомі принаймні з ранньозалізного часу до раннього середньовіччя включно, в період, коли давні землероби виготовляли ліпний посуд у домашніх умо-

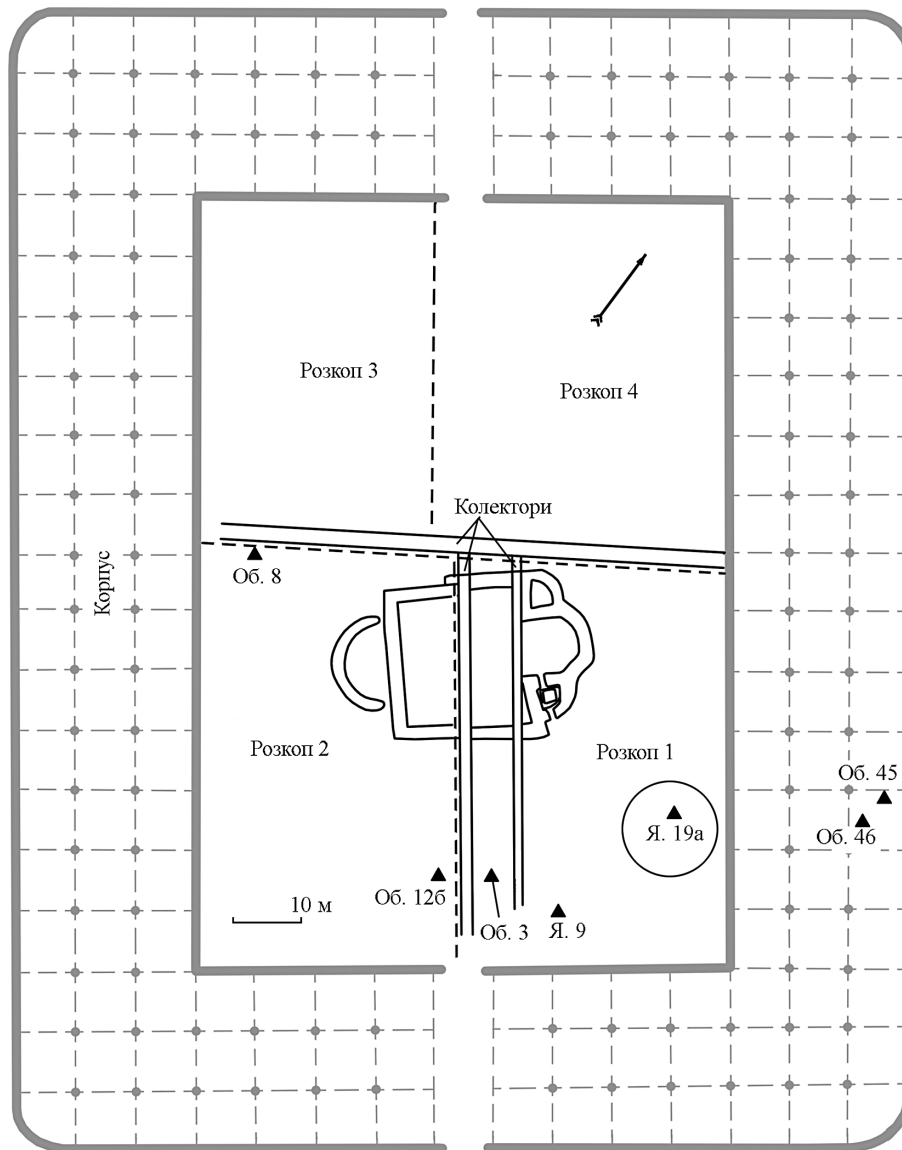

Рис. 1. Локалізація об'єктів із матеріалами другої половини XV — першої половини XVI ст. на території Старого Арсеналу (Оногда 2018, рис. 1)

Рис. 2. Денце горщика № 5035 з відбитками зернівок ячменя півчастого (верхня частина зображення) і окремого відбитка зернівки проса (нижня частина зображення). Фото О.В. Оногди

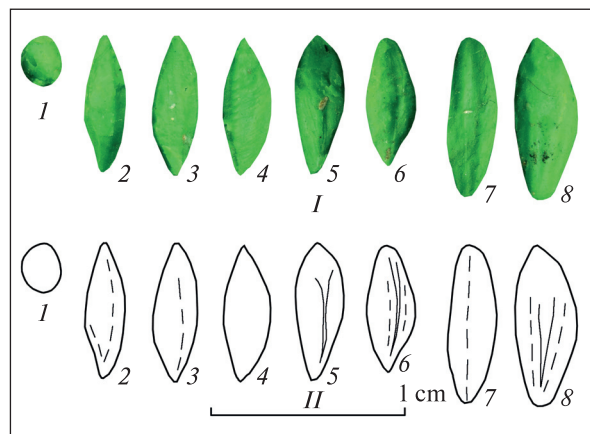

Рис. 3. Відбитки зернівок: I — пластилінова модель; II — прорисовка; 1 — просо; 2—8 — ячмінь півчастий

вах. Підсіпку використовували для того, щоб глиняна маса не приставала до підстави (див., напр.: Бобринский 1978). Однак, з переходом від примітивної форми виготовлення горщиків (вручну, або на повільному гончарному крузі) до прогресивної (швидкий гончарний круг), і виділенням цього напрямку діяльності з домашніх промислів у професійне ремесло, такий прийом зник. Відтак, потрапляння зернівок під денця стало явищем випадковим. Тим не менше, нині відомо кілька прикладів. Так, з-поміж гончарної кераміки давньоруського часу з літописної Лтави було виявлено кілька денців з масовими відбитками проса (Горбаненко, Пуголовок 2015, с. 168). Інший приклад — керамічний комплекс з поселення Чернишова гора (Воронезька обл., РФ), який В.В. Скінкайтис датував другою половиною XIV ст. (Голотвин 2014; Скінкайтис 2014). На фото, яке дослідник надіслав для визначення, було чітко помітно, що на денці відбився «колосок» проса: зернівки і пучки, що склалися у відповідне суцвіття — волоть.

Звернемо увагу і на той факт, що гончар не «прибрав дефект». Незважаючи на те, що майже напевно гончар не був землеробом, імовірно, йому була достатньо близька така випадкова символічність, в якій можна вбачати пережитки землеробських вірувань.

Щиро вдячний О.В. Оногді за привернення уваги.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978.

Голотвин А.Н. Некоторые результаты археологического обследования памятника природы «Чернышова

гора» на Верхнем Дону. *Верхнедонской археологической сборник*, вып. 6: Материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой ИАК в Липецком крае (бывш. Задонском уезде Воронежской губ.) г. Липецк, 20—22 декабря 2013 г. 2014, с. 546—583.

Горбаненко С.А., Пуголовок Ю.О. Продукты землеробства у літописній Лтаві. *Древности — 2014—2015*. 2015, вып. 13—14, с. 166—180.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А., Абишкіна О.А., Чміль Л.В., Оногда О.В. Дослідження на території Старого Арсеналу в Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.* 2006, с. 175—177.

Оногда О.В. Основные типы керамики Средней Надднепрянщины второй половины XV — начала XVI ст. *Археология*. 2008, № 4, с. 55—63.

Оногда О.В. Комплекс із полив'яною керамікою другої половини XV — першої половини XVI ст. (за матеріалами розкопок Старого Арсеналу в Києві). *Археологія і давня історія України*. 2018, вип. 4 (29), с. 246—253.

Скінкайтис В.В. Керамический комплекс золотоордынского времени с поселения Чернышова гора. *Верхнедонской археологической сборник*, вып. 6: Материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой ИАК в Липецком крае (бывш. Задонском уезде Воронежской губ.) г. Липецк, 20—22 декабря 2013 г. 2014, с. 584—588.

Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев, 1976.

Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. Кишинев, 1986.

Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья. *Интродукция культурных растений* (ред. З.В. Янушевич). Кишинев, 1970, с. 83—110.

Надійшла 17.01.2019

Sergii A. Gorbanenko

Ph.D., Senior Researcher of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com

PALEOETHNOBOTANIC IDENTIFICATION OF PRINTS ON CLAY PRODUCTS FROM THE EXCAVATIONS AT KYIV ARSENAL

In 2005—2010 Architectural and Archaeological expedition of the IA NASU headed by H.Yu. Ivakin carried out archaeological excavations on the territory of the Kyiv Arsenal. This note is the publication of paleoethnobotanical find from the 2005 excavations. Among the products of clay, which were found in the pit 19a (fig. 1) there was a bottom of a pot with imprints of cultivated plants seeds (fig. 2). This vessel is a work of a professional potter on a potter's wheel. According to definition of O.V. Onohda, ceramic complex from the pit 19a can be dated by the sixteenth century. The identification of grain prints is 1 grain of proso millet (*Panicum miliaceum*) and the rest as barley (*Hordeum vulgare*) (fig. 3). Mostly they were on the bottom; there were also three imprints of barley on the outer wall of the bottom part. A spike also imprinted on the bottom. For the control verification, synchronous ceramics has also been viewed. The comparison of the bottoms shows that only one of them, with imprints, had no traces of cutting from the stand, which ensured the preservation of clear imprints. Despite the fact that almost certainly the potter was not a farmer, presumably, he was close enough to such a random symbolism, in which one can see the remnants of agricultural beliefs.

The find is unique for this period.

Key words: Kyiv Arsenal, sixteenth century, paleoethnobotany, hulled barley.

С.А. Горбаненко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОТПЕЧАТКОВ НА ИЗДЕЛИЯХ ИЗ ГЛИНЫ ИЗ РАСКОПОК КИЕВСКОГО АРСЕНАЛА

В заметке опубликована палеоэтноботаническая находка из раскопок 2005 г. на территории киевского Арсенала. Среди изделий из глины, которые были обнаружены в яме 19а (рис. 1), находилось днище горшка с отпечатками зерновок культурных растений (рис. 2). Керамика выполнена профессионалом на гончарном круге, датирована XVI в. Отпечатки зерновок идентифицированы как 1 зерновка проса (*Panicum miliaceum*), остальное — ячмень пленчатый (*Hordeum vulgare*) (рис. 3). Преимущественно, они находятся на днище, три отпечатка ячменя обнаружены также на внешней стенке придонной части. На днище отпечатался колосок.

Находка уникальна для данного периода.

К л ю ч е в ы е с л о в а: киевский Арсенал, XVI в., палеоэтноботаника, ячмень пленчатый.

References

- Bobrinskii A.A. Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Moskva, 1978.
- Golotvin A.N. Nekotorye rezultaty arkheologicheskogo obsledovaniia pamiatnika prirody "Chernyshova gora" na Verkhnem Donu. Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik, vyp. 6: Materialy mezhregionalnoi nauchnoi konferentsii "Arkheologiia vostochnoevropskoi lesostepi: poiski, nakhodki, problemy", posviashchennoi 125-letiiu pervykh arkheologicheskikh raskopok pod egidoi IAK v Lipetskom krae (byvsh. Zadonskom uezde Voronezhskoi gub.) g. Lipetsk, 20-22 dekabria 2013 g. 2014, pp. 546-583.
- Gorbanenko S.A., Pugolovok Iu.O. Produkti zemlerobstva u litopisnii Ltavi. Drevnosti 2014-2015. 2015, no. 13-14, pp. 166-180.
- Ianushevich Z.V. Kulturnye rasteniia Iugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniiam. Kishinev, 1976.
- Ianushevich Z.V. Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomorja: paleoetnobotanicheskie issledovaniia. Kishinev, 1986.
- Ianushevich Z.V., Markevich V.I. Arkheologicheskie nakhodki kulturnykh zlakov na pervobytnykh poseleniakh Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia. Introduktsiia kulturnykh rastenii (ed.: Z.V. Ianushevich). Kishinev, 1970, pp. 83-110.
- Ivakin H.Yu., Kozubovskiy H.A., Balakin S.A., Abyshkina O.A., Chmil L.V., Onohda O.V. Doslidzhennia na terytorii Staroho Arsenalu v Kyievi. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr. 2006, pp. 175-177.
- Onohda O.V. Osnovni typy keramiky Serednoi Naddniprianshchyny druhoi polovyny XV - pochatku XVI st. Arkheolohiia. 2008, no. 4, pp. 55-63.
- Onohda O.V. Kompleks iz polyvianoiu keramikoju druhoi polovyny XV - pershoi polovyny XVI st. (za materialamy rozkopok Staroho Arsenalu v Kyievi). Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. 2018, no. 4 (29), pp. 246-253.
- Skinkaitis V.V. Keramicheskii kompleks zolotoordynskogo vremeni s poseleniia Chernyshova gora. Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik, vyp. 6: Materialy mezhregionalnoi nauchnoi konferentsii "Arkheologiia vostochnoevropskoi lesostepi: poiski, nakhodki, problemy", posviashchennoi 125-letiiu pervykh arkheologicheskikh raskopok pod egidoi IAK v Lipetskom krae (byvsh. Zadonskom uezde Voronezhskoi gub.) g. Lipetsk, 20-22 dekabria 2013 g. 2014, pp. 584-588.